

POMIĘDZY
UKRAIŃSKOŚCIĄ A SOWIECKOŚCIĄ

Alla Karnaukh

**POMIĘDZY
UKRAIŃSKOŚCIĄ A SOWIECKOŚCIĄ
Ukraińcy, Rosjanie i Bułgarzy na Zaporozżu**

NOMOS

© 2015 Copyright by Alla Karnaukh & Zakład Wydawniczy »NOMOS«

Wszelkie prawa zastrzeżone. Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana, ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Recenzje: dr hab. Dariusz Niedźwiedzki
prof. dr hab. Andrzej Sadowski

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Redakcja wydawnicza: Magdalena Hoły-Łuczaj
Redakcja techniczna: Jacek Pawłowicz
Projekt okładki: Dariusz Piskulak

Zdjęcie na okładce: Lenin w wyszywanec ukraińskiej. Pomnik Włodzimierza Lenina w Zaporozu, plac Lenina obok elektrowni wodnej ДнепроГЭС.
Autor: Daniel Tonkopyj – październik 2014

ISBN 978-83-7688-199-7

KRAKÓW 2015

Zakład Wydawniczy »NOMOS«
31-208 Kraków, ul. Kluczborska 25/3u; tel./fax: 12 626 19 21
e-mail: biuro@nomos.pl; www.nomos.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Uwagi metodologiczne	11

ROZDZIAŁ I

Naród państwowy a naród kulturowy. Uwagi teoretyczne	19
1.1. Naród. Podstawowe dylematy	21
1.2. Ukraińscy badacze wobec problematyki narodowej	29
1.3. Grupa etniczna	35

ROZDZIAŁ II

Świadomość narodowa jako element organizujący naród	39
2.1. Świadomość narodowa – próba zdefiniowania	39
2.2. Dylematy badawcze związane z tożsamością	46
2.3. „Wielość światów” przeciwko idei „jednego świata”. O kształtach tożsamości we współczesnym świecie	50

ROZDZIAŁ III

Pogranicze jako obszar konstruowania świadomości narodowej	53
3.1. Podstawowe zagadnienia dotyczące pojęcia oraz zjawiska pogranicza	53
3.2. Kilka uwag dotyczących wielokulturowości	60
3.3. Od narodu etnicznego do narodu symbolicznego. Podsumowanie rozważań teoretycznych	63

ROZDZIAŁ IV

Kształtowanie się narodu ukraińskiego do 1991 roku	67
4.1. Historyczne korzenie współczesnej Ukrainy	70
4.2. Ukraina w XX wieku	76
4.3. Koncepcja „narodu sowieckiego”	81

ROZDZIAŁ V

Problemy narodowe niepodległej Ukrainy	87
5.1. Niepodległa Ukraina. „Ukraiński projekt”	87
5.2. Problemy ideologiczne dzisiejszej Ukrainy. Budowa społeczeństwa obywatelskiego	93
5.3. Regulacje prawne stosunków narodowościowych	96
5.4. Zróżnicowanie etniczne i sytuacja językowa na Ukrainie	102
5.5. Naród Ukrainy jako naród państwowy. Podsumowanie	108

ROZDZIAŁ VI

Charakterystyka Zaporozża jako regionu pogranicza etnicznego	111
6.1. Aspekt przestrzenny pogranicza ukraińsko-rosyjskiego	111
6.2. Historyczne oraz społeczne uwarunkowania Zaporozża	114
6.3. Charakterystyka badanych społeczności lokalnych	128
6.4. Zróżnicowanie kulturowe. Społeczności lokalne Zaporozża na przykładzie Berdiańska i okolicznych wsi	141
6.5. Główne cechy pogranicza ukraińsko-rosyjskiego	162
6.6. Pogranicze ukraińsko-rosyjskie jako przykład współczesnego pogranicza. Podsumowanie	169

ROZDZIAŁ VII

Typy świadomości narodowej	175
7.1. Ukraińcy bułgarskiego pochodzenia	181
7.2. Ukraińcy i Rosjanie – typy tożsamości oraz kultury narodowej	204

ROZDZIAŁ VIII

Świadomość narodowa na Zaporozżu. Szczegółowe dane o dystynkcji kulturowej	225
8.1. Pozytywne wartościowanie wielokulturowości	228
8.2. Oswojony obcy. Zasada „jednej drużyny”	236
8.3. Modele ukraińskiej świadomości narodowej	246
Zakończenie	257
Bibliografia	269
Summary: Between Ukrainianness and Sovietness: Ukrainians, Russians, and Bulgarians of the Zaporozhe Borderlands	281

WSTĘP

Wielowymiarowe zjawisko świadomości narodowej jest jednym z najważniejszych problemów przemian społecznych na Ukrainie po 1991 roku. Procesy kształtowania się i krystalizacji świadomości narodowej, które na terenach Ukrainy zachodziły od dawna, w ostatnich dziesięcioleciach uległy znaczącym przemianom. Równocześnie transformację przechodzą tożsamości lokalne. Połączenie tych procesów tworzy fascynujący badawczo obszar. Tak też kluczem do bliższego przedstawienia procesu kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej po uzyskaniu niepodległości może być m.in. wyjaśnienie złożoności procesów narodotwórczych na wewnętrznych pograniczach Ukrainy.

Podstawą do napisania niniejszej pracy były badania nad zmieniającą się świadomością narodową¹ w wieloetnicznych zbiorowościach lokalnych na Zaporozżu, które jest specyficznym obszarem pogranicza ukraińsko-rosyjskiego (Mapa 1, 2). W pracy postawiono hipotezę, że po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę kształtuje się lub może kształtować się nowa świadomość narodowa jej obywateli. Zatem głównym celem badawczym jest wyjaśnienie

---

¹ W niniejszej pracy pojęcie „świadomości narodowej” jest rozumiane jako świadomość historyczna; identyfikacja, czyli bezpośrednia deklaracja o przynależności do określonej grupy narodowej; postawa wyjaśniająca, co w rozumieniu jednostki kryje się pod deklaracją identyfikacyjną; stosunek jednostki do swojej grupy i jej kultury oraz kompetencje kulturowe. Pojęcie świadomości narodowej jest tu stosowane jako pojęcie szersze niż tożsamość, pozwalające uporządkować wielość informacji, którą właśnie dostarcza tożsamość jednostki i kompetencje kulturowe. Innymi słowy, świadomość narodowa jest definiowana jako wzajemnie powiązana, zintegrowana całość treści wartości, idei, postaw charakterystycznych dla danej zbiorowości lub społeczeństwa w całości (szerzej opisano to w punkcie 2.1.).

świadomości narodowej mieszkańców Zaporozża, zróżnicowanych etnicznie oraz dokonujących się zmian tej świadomości w okresie odrodzenia państwa ukraińskiego. Chodzi tu o poznanie postaw i struktury identyfikacji oraz tożsamości narodowej. Ważna jest też odpowiedź na pytanie, czy mamy do czynienia z tworzeniem się nowej jakości, nowej tożsamości mieszkańców pogranicza, opartej na tradycji kulturowej wszystkich obecnych tu grup etnicznych (tożsamość hybrydalna), czy też Zaporozże jest raczej miejscem, gdzie tworzą się odrębne tożsamości narodowe, pozostające w wyraźnej opozycji względem siebie (tożsamość mozaikowa).

Zakładam, że nowa świadomość narodu, bardziej odpowiadająca zmieniającej się sytuacji politycznej na Ukrainie, musi się pojawić. Jednak zmiany świadomościowe nie mogą być zbyt szybkie, a jej nowe formy i tak nawiązują do poprzednich wyobrażeń².

Niniejsza praca w zasadniczej swej części opiera się na materiale empirycznym, co miało służyć nie tylko weryfikacji pewnych teorii naukowych, ale również niektórych potocznych opinii o stanie badanej rzeczywistości społecznej i faktów społecznych. Realizacja projektu badawczego miała za zadanie wypełnić ważną lukę w badaniach nad przemianami świadomości narodowej współczesnych Ukraińców. Istotna była tu koncentracja na lokalnym wymiarze tych przemian, wciąż mało rozpoznanych badawczo.

Zarówno w Polsce, jak i na Ukrainie ukazuje się sporo artykułów i prac naukowych na temat Ukrainy (do najważniejszych można zaliczyć prace Piotra Eberhardta (1994; 1996), Włodzimierza Pawluczuka (1998), Jarosława Hrycaka (2000; 2009), Walentego Baluka (2002), Serheja Yekelchyka (2009)), w tym stosunków narodowościowych, ale nie powstała jeszcze praca przedstawiająca współczesny przebieg procesów narodowościowych w kontekście wydarzeń historycznych po 1991 roku, z uwzględnieniem lokalnego charakteru zróżnicowania kulturowego oraz lokalnej specyfiki kształtowania się świadomości narodowej³.

---

² Stosunek obywateli do państwa ukraińskiego oraz procesów transformacji może być zmienny. Zbiór czynników, które wyraźnie mają wpływ na poczucie bezpieczeństwa społecznego i stabilności politycznej, mogą odgrywać ważną rolę w uzyskaniu przez państwo poparcia społeczeństwa.

³ Na przykład Lech Suchomłynow w jednej ze swoich prac nad problematyką pogranicza zaznacza, że: „czasami do dyskusji o pograniczach dochodzą nieliczne i nieśmiałe głosy naukowców z Ukrainy, i to przeważnie na sesjach naukowych w Polsce. Natomiast ukraińskie wydania naukowe rzadko kiedy zawierają materiały o polsko-ukraińskim pograniczu

Przygotowanie niniejszej pracy nie należało do zadań łatwych. Po pierwsze, problemem było pogłębienie rozpoznania interesującego nas obszaru badawczego (co zarazem stanowi wartość poznawczą przedkładanej publikacji). Wśród ukraińskich naukowców powstają prace dotyczące społeczeństwa ukraińskiego uwzględniające zmiany społeczne i polityczne zachodzące po 1991 roku, lecz ciągle brak szczegółowej analizy socjologicznej uwzględniającej szereg istotnych powiązań, np. między pochodzeniem etnicznym, obywatelstwem, przyswojeniem kultury a świadomością członków narodu, która bierze pod uwagę różne doświadczenia życiowe badanych osób. Po drugie, tematyka pracy jest złożona teoretycznie, wielowymiarowa oraz wymaga rozbudowanej metodologii. Wybrana tu metoda badań terenowych, operująca różnymi technikami badawczymi, miała na celu analizę określonych zjawisk narodowych w świetle przeżyć i doświadczeń jednostki. Ciekawe było uchwycenie różnorodności indywidualnych reakcji na zmianę (społeczną, polityczną, kulturową), przy uwzględnieniu szeregu zmiennych i różnych uwarunkowań.

Książka składa się z ośmiu rozdziałów. Część teoretyczna (rozdziały I-III) jest zastosowaniem polskich i zachodnich doświadczeń badawczych z zakresu teorii narodu, grup etnicznych, wielokulturowości oraz pogranicza – zagadnień, które w sposób pośredni lub bezpośredni są związane z procesami kształtowania się świadomości narodowej – do opisu mniej znanej w Polsce południowo-wschodniej Ukrainy. Pierwsze rozdziały są więc ogólnym teoretycznym wprowadzeniem do problematyki badawczej, który daje podstawy do przeprowadzenia właściwej analizy materiału empirycznego.

W książce postawione tak różne pytania (choć niewątpliwie pozostające w sieciach skomplikowanych relacji), że wymagały one podziału problematyki badawczej na trzy poziomy: makrospołeczny/państwowy i regionalny, stanowiące tło zasadniczych badań, oraz lokalny, który ma tu znaczenie podstawowe. W rozdziałach IV i V podjęto próbę odpowiedzi na pytania dotyczące problematyki lokującej się na poziomie państwowym. Choć właściwym przedmiotem badań są społeczności lokalne, to przy jego ujęciu

---

[aut. podobna sytuacja dotyczy pogranicza ukraińsko-rosyjskiego], tym bardziej o Kresach. Autorzy przeważnie skupiają się na ogólnych problemach wielokulturowości, multikulturalizmu, interkulturalizmu, pluralizmu kultur, mówiąc o dialogu czy polilogu kultur. (...) Wydaje się, że badacze ukraińscy świadomie nie poruszają tematów trudnych i w pewnym sensie kontrowersyjnych (...)” (2008: 24).

prezentowanym w niniejszej pracy nie można było wyeliminować kontekstu makrospołecznego. Opisano więc procesy kształtowania się narodu ukraińskiego przed 1991 rokiem oraz współczesne problemy, z jakimi się on boryka, uwzględniając kwestie ideologiczne, regulacje prawne oraz zróżnicowanie etniczne na Ukrainie. Rozdział VI odpowiada na pytania stawiane na poziomie regionalnym. W nim również przedstawiono podstawowe dane dotyczące badanych społeczności, pozwalające na wstępne zapoznanie się z nimi, takie jak regionalne tło lokalnych stosunków etnicznych czy zróżnicowanie kulturowe. Ten rozdział także ma charakter opisowy, ale w większości zawarte w nim informacje uzyskano w toku rozmów z ekspertami lokalnymi z różnych dziedzin: historii regionu, społeczności lokalnej, kultury, edukacji, władzy lokalnej i innych. Rozdziały VII i VIII poświęcono odpowiedzi na zasadnicze pytania niniejszej pracy, stawiane na poziomie jednostkowym. Nie zamierzałam tu uzyskać odpowiedzi ostatecznych i definitywnych. W rozdziale VII przedstawiono analizę wybranych przypadków badawczych, na podstawie której skonstruowano proste typy świadomości narodowej interesujących nas grup etnicznych: Ukraińców, Rosjan i Bułgarów jako najliczniejszych zamieszkujących badany teren. Rozdział VIII jest uzupełnieniem rozdziału poprzedniego. Zawarta jest w nim analiza kategorii „swój-obcy”, która prowadzi do wskazania pozytywnego wartościowania wielokulturowości badanego regionu oraz przedstawia modele ukraińskiej świadomości narodowej. Wnioski w rozdziale VIII były ważną wskazówką do podsumowania pewnych prawidłowości, zauważonych przez polskich badaczy problematyki pograniczy etnicznych (Babiński 1997, Sadowski 1999, Wojakowski 2002), zgodnie z którymi tożsamość osób badanych, zróżnicowanych etnicznie, pasuje do ponowoczesnej wizji rzeczywistości społecznej, gdzie kreuje się swoją tożsamość na bazie doświadczenia wielokulturowości (zob. Wojakowski 2002: 9).

Zakończenie jest próbą uogólnienia zjawisk obserwowanych na Zaporżu, regionie zróżnicowanym etnicznie i kulturowo, na szerszy kontekst, jakim jest społeczeństwo ukraińskie. Chodzi o określenie świadomości narodu ukraińskiego jako stanu *pomiędzy* komunizmem a ponowoczesnością. Odwołanie do komunizmu i ponowoczesności, a właściwie stanu *pomiędzy*, jest wskazaniem wyborów, przed jakimi staje lub może stawać naród ukraiński. Jest to nowy projekt, który dopiero ma szansę – w sprzyjających warunkach – przyjąć pierwszą lub drugą postać (nie wykluczam możliwości zaistnienia jeszcze innej opcji).

Uwagi metodologiczne

Przygotowanie niniejszego opracowania stało się możliwe dzięki środkom finansowym uzyskanym w drodze konkursu z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (NN116318639, umowa nr 3186/B/H03/2010/39) na realizację promotorskiego projektu badawczego pt. „Świadomość narodowa po komunizmie w wieloetnicznych zbiorowościach lokalnych na Zaporozżu”, pod kierownictwem prof. dra hab. Dariusza Wojakowskiego. Dzięki uzyskanym środkom finansowym było możliwe przeprowadzenie badań empirycznych obrazujących przemiany świadomości narodowej na wewnętrznych pograniczach współczesnej Ukrainy.

Zasadniczym przedmiotem badań były tu wieloetniczne społeczności lokalne⁴. Te społeczności są miejscem, gdzie można obserwować etniczną kulturę, działanie instytucji mniejszościowych, a także stosunki międzyetniczne (Babiński 1997). To ujęcie stanowi próbę spojrzenia na zmieniającą się Ukrainę z perspektywy jednostki, z uwzględnieniem jej pochodzenia etnicznego, wieku, doświadczenia historycznego itp. Taki punkt widzenia jest czuły na różnorodne sposoby doświadczania zmian społecznych (indywidualnej reakcji na nie), przy równoczesnym wzięciu pod uwagę szeregu zmiennych, takich jak społeczne, historyczne czy kulturowe uwarunkowania regionu.

Wybrana perspektywa badań pozwala na poszukiwanie wyjaśnienia wielu dotychczas nieznanymi prawidłowości świadomości narodowej jednostki poprzez odwoływanie się do indywidualnych decyzji, nierzadko w oparciu o bardzo osobiste wybory, uwzględniające miejsce lub region zamieszkania i jego historyczną przeszłość. Badacz ma możliwość wglądu w losy pojedynczych przedstawicieli grupy oraz analizy indywidualnych

---

⁴ „(...) same badania wieloetnicznych lokalnych społeczności nie mają obszernej literatury (zwłaszcza jeśli pominąć szkołę ekologiczną wywodzącą się z tradycji R.E. Parka). Tak jak istnieją pluralistyczne społeczeństwa cechujące się istnieniem różnorodnych grup etnicznych, tak istnieją wieloetniczne społeczności lokalne, w ramach których znajduje się szereg «lokalnych sekcji kulturowych». Ów, wprowadzony przez Naomi Rosh White (1978) termin, można z powodzeniem w języku polskim zastąpić terminem «społeczności etniczne», bowiem termin grupa etniczna jest zarezerwowany dla zbiorowości większych. Społeczności etniczne stanowią część grupy etnicznej lub narodu jak społeczności lokalne czy regionalne są częścią społeczeństwa. Zatem wieloetniczne społeczności lokalne, w skład których wchodzi społeczności etniczne, stanowią powielenie układu społeczeństwa pluralistycznego w mikroskali” (Wojakowski 2002: 48).

realizacji w przeszłości kulturowo narzuconych wzorów autoidentyfikacji (zob. Żurko 2003).

Jak zauważa Grzegorz Babiński: „stosunków i procesów etnicznych nie można sprowadzić wyłącznie do procesów mikrospołecznych, ale wydaje się, że większość istotnych pytań i problemów z zakresu etniczności powinna być rozpatrywana przy szerszych badaniach na poziomie małych zbiorowości i etnicznych wspólnot lokalnych” (1997: 34). Takie podejście daje nieco inny obraz problemów narodowościowych i etnicznych niż ogląd z perspektywy makrospołecznej. Badacz ma możliwość sięgnięcia do korzeni pewnych zjawisk. Pamiętać jednak trzeba o tym, że małe struktury tworzą warunki, w jakich realizują się procesy makrospołeczne i wartości kulturowe. Owa zmiana perspektywy ma ukazać, jak pewne procesy dziejące się w skali wielkich struktur wywierają wpływ na małe społeczności i odwrotnie⁵.

Z powyższej argumentacji wyłania się pewien układ książki: jest zachowany kontekst wydarzeń państwowych – regionalnych – lokalnych; gdzie problemy badawcze stawiane na poziomie państwowym i regionalnym pozwolą na stopniowe wchodzenie w badaną rzeczywistość; poziomy państwowy i regionalny występują jako tło do dalszych badań na poziomie lokalnym oraz kontekst tego, jak buduje się świadomość narodowa poszczególnych jednostek w warunkach współczesnej Ukrainy.

1. Historyczne uwarunkowania zróżnicowania kulturowego na Ukrainie (wymiar państwowy)

Dla omówienia tej grupy zagadnień niezbędne będzie przedstawienie historycznych uwarunkowań budowy państwa ukraińskiego. Historia jego powstania (a właściwie powstawania) stanowi o istocie społeczeństwa ukraińskiego. Poza tym historia również jest ważna w świadomości mieszkańców, zwłaszcza mieszkańców pogranicza czy terenów zróżnicowanych kulturowo, co oznacza, że wydarzenia historyczne mogą ich łączyć lub dzielić (zob. Babiński 1997: 44). W związku z powyższym praca skupia się przede wszystkim na dziejach dwudziestowiecznej Ukrainy, ze szcze-

---

⁵ Na przykład Antonina Kłoskowska w badaniach narodu uznaje potrzebę metody, którą metaforycznie określa jako „zastosowanie zarówno lunety, jak i mikroskopu”: „luneta daje odległą perspektywę, ukazuje badane zjawisko z oddali; mikroskop wydobywa szczegóły i pozwala wnikać w głąb badanego przedmiotu” (1996: 9).

gólnym uwzględnieniem okresu komunistycznego, który określił sytuację narodowościową i świadomościową współczesnej Ukrainy.

2. Charakterystyka zróżnicowania kulturowego – na przykładzie regionu zaporoskiego (wymiar regionalny)

Przeprowadzenie analizy wymiarów pogranicza ukraińsko-rosyjskiego (Babiński 1999), pozwoli uzyskać odpowiedzi na następujące pytania: Jaki charakter ma pogranicze ukraińsko-rosyjskie (Chlebowczyk 1975; Babiński 2001)? Czy na pograniczu ukraińsko-rosyjskim ma miejsce konflikt międzykulturowy? Jakie są jego ewentualne przyczyny? Czy może ma tu miejsce dialog międzykulturowy, którego celem jest zapobiegnięcie konfliktom i tworzenie tożsamości intergranicznej (Sadowski 2008)? Czy mamy do czynienia z kulturą tzw. nowej jakości, budującą się na tradycji kulturowej wszystkich grup etnicznych tu zamieszkujących, czy raczej kulturami grup etnicznych pozostających w opozycji względem siebie (Sadowski 1995a; Kłoskowska 1996)?

3. Problem świadomości narodowej w lokalnych, wieloetnicznych zbiorowościach Zaporozża (wymiar lokalny)

Chcąc opisać powyższe zagadnienie, podejmem następujące pytania: Co to znaczy być Ukraińcem? Jakie są treści tożsamości narodowej mieszkańców pogranicza⁶? Jaką tradycję kulturową należy uznawać za ukraińską⁷? Czy istnieją jednostki o podwójnej świadomości narodowej⁸? Jakie typy tożsamości społecznych można zaobserwować na pograniczu ukraińsko-rosyjskim?

---

⁶ Pojawia się tu kontekst inkluzywnego lub ekskluzywnego definiowania grupy etnicznej (Babiński 2004). Nie zakładam z góry, że któreś z tych kryteriów jest trafniejsze, gdyż w ten sposób można byłoby wyeliminować jakiś ważny aspekt z pola zainteresowań badawczych. W tych badaniach chodzi właśnie o poznanie indywidualnych cech i poglądów wybranych osób. Identyfikacja narodowa, uczestnictwo kulturowe i uczestnictwo w grupie etnicznej zawsze są stopniowalne oraz zróżnicowane. Badania empiryczne są podejmowane właśnie po to, aby poznać owo zróżnicowanie w obrębie zbiorowości.

⁷ W ramach wieloetnicznych społeczności lokalnych wzory kulturowe wynikają z różnych kultur, w związku z czym sama tożsamość etniczna (narodowa) pozostaje pod wpływem tych kultur i grup pogranicza, co powoduje, że jest budowana z wartości i cech różnych kultur (Sadowski 1995a). Możemy zatem mieć do czynienia z różnymi typami przyswojenia kultury narodowej, opisanymi przez Kłoskowską (1996) jako uniwalencja, biwalencja, ambiwalencja i poliwalencja.

⁸ Chodzi więc o to, że na styku zbiorowości etnicznych i ich kultur, kiedy jednostki mogą uczestniczyć w kilku kulturach, możemy mieć do czynienia z przypadkami dwukulturowości lub nawet wielokulturowości bądź też przypadkami tworzenia się osobowości hybrydalnych, kiedy z elementów różnych kultur powstaje nowa tożsamość kulturowa.

Na poziomie **świadomości jednostki** interesujące jest to, co kryje się pod deklaracją identyfikacyjną: tożsamość, stosunek jednostki do własnej grupy i jej kultury, kompetencje kulturowe jako zespół nabytych cech i zdolności umożliwiających swobodne uczestnictwo w danej kulturze oraz relacje „swój–obcy”. Wszystkie te problemy rozpoznane mogą być jedynie przez analizę indywidualnych wypowiedzi, w których ujawni się subiektywna wizja własnej osoby. Ujednostkowienie perspektywy poznawczej polegające na opisywaniu zjawisk społecznych z perspektywy działającej jednostki (por. Wojakowski 2007: 23) posiada znaczących prekursorów: George’a H. Meada (1975), Maxa Webera (2002), Floriana Znanieckiego (1971). Zatem celem owego wymiaru „jednostkowego” jest odkrycie pewnych strategii interpretacyjnych, które stosowane są przez jednostki w kontekście doświadczania zmian życia społecznego.

Problematyka niniejszej pracy wymaga doboru metod tak różnych, jak różne są pytania stawiane na każdym z trzech poziomów. Wykorzystano tu metodologię badań terenowych z wyraźnym zastosowaniem kilku różnych technik badawczych⁹. Zasadnicza różnica uwidacznia się między poziomem państwowym (historyczne uwarunkowania budowy państwa ukraińskiego), regionalnym (pogranicze ukraińsko-rosyjskie) a lokalnym (problematyka społeczności lokalnych i świadomości jednostek).

Wyróżnienie poziomu państwowego i regionalnego pozwala zrozumieć funkcjonowanie wieloetnicznych społeczności lokalnych, opierając się na opracowaniach naukowych. Dotyczy to prac historycznych, danych statystycznych i istniejących analiz politycznych oraz opracowań funkcjonowania instytucji mniejszościowych. W oparciu o nie można analizować strukturalne zróżnicowanie kulturowe na Ukrainie i jego uwarunkowania historycz-

---

⁹ Zamierzałam stopniowo „zanurzać się” w badany świat, stosując co prawda różne techniki badawcze, jednak wszystkie mieszczące się w podejściu jakościowym. Najbliższe są mi założenia teorii ugruntowanej (Strauss 1991; Konecki 2000; Charmaz 2009). Wykorzystanie niektórych założeń tej teorii pozwala badaczce na poznanie bardzo specyficznych niuansów towarzyszących krystalizacji złożonych tożsamości i nowych więzi społecznych w społeczeństwie postkomunistycznym. Jak zaznacza Kathy Charmaz: „zwolennicy badań jakościowych mają tę wielką przewagę nad zwolennikami badań ilościowych, że mogą dodawać nowe części do badawczej układanki lub tworzyć zupełnie nowe puzzle – w trakcie zbierania danych – co może nastąpić nawet na późnym etapie analizy” (2009: 25). Elastyczność badań jakościowych pozwala podążać za wyłaniającymi się wskazówkami. Metody teorii ugruntowanej zwiększają elastyczność i jednocześnie w większym stopniu niż inne metody umożliwiają dokładniejsze ustalenie ogniska uwagi.

ne. Ważną rolę spełniają tu: prasa, dokumenty prawne, dokumenty własne instytucji, dokumenty wytworzone przez samorządy terytorialne, urzędy i władze państwowe, jak również wywiady lub rozmowy z przedstawicielami i pracownikami tych instytucji, które przeprowadzano w ciągu czteroletniego okresu trwania pracy nad niniejszą problematyką (lata 2007–2011)¹⁰.

Istotnym czynnikiem określającym dobór metod służących opisowi tej problematyki jest to, że stanowi ona nie tyle zasadniczą część pracy, ile tło pozwalające zrozumieć funkcjonowanie wieloetnicznych społeczności lokalnych. Przechodząc na poziom lokalny, konsekwentnie, z racji obranej problematyki i jej zasadniczego dla pracy charakteru, pojawia się właściwa metoda badawcza, czyli określona procedura postępowania. Wykorzystano tu metodę badań terenowych. W związku z tym stosowano różne techniki badawcze: wywiady pogłębione z mieszkańcami badanych miejscowości oraz ekspertami (w celu wzmocnienia trafności zdobytych danych), obserwację, analizę zastanych dokumentów.

W badaniach wykorzystano rozmowy z ekspertami społecznymi (wywiad swobodny, lekko ukierunkowany, z listą poszukiwanych informacji)¹¹ oraz wywiad scenariuszowy¹², którym objęta była celowa próba mieszkańców badanych miejscowości. Wywiad scenariuszowy był główną techniką

---

¹⁰ Rozmowy te oraz zbieranie materiałów zastanych były okazją do zdobycia informacji, które mogłyby pozwolić na zweryfikowanie danych otrzymanych w wyniku przeprowadzonych wywiadów z mieszkańcami badanych miejscowości.

¹¹ Wywiady swobodne były przeprowadzone z osobami, które na podstawie ich kompetencji w zakresie kultury lokalnej i funkcjonowania badanej społeczności i/lub z racji pełnionych w tej społeczności funkcji określić można jako ekspertów (aktywiści kulturalni i społeczni, księża, nauczyciele i przedstawiciele władz lokalnych). Przeprowadzenie wywiadów swobodnych miało charakter rozpoznawczy, co pomogło w sprecyzowaniu problemu i uporządkowaniu głównych wątków badania. Bardzo ogólnie, przeprowadzane rozmowy dotyczyły następujących kwestii: historia i kultura lokalna poszczególnych miejscowości; ważne wydarzenia; charakter miejscowości (struktura wyznaniowa, struktura demograficzno-społeczna, pochodzenie mieszkańców); problemy, z którymi miejscowość/mieszkańcy mają do czynienia; kontakty z innymi miejscowościami, grupami etnicznymi.

¹² Wywiady i rozmowy z mieszkańcami badanych miejscowości ogólnie dotyczyły dwóch zasadniczych problemów: świadomości narodowej respondentów (przynależności narodowej oraz jej wskaźników, terminu „swój–obcy”, stosunków etnicznych) i społeczności lokalnej (funkcjonowania społeczności, obyczajów, języka, tradycji lokalnej, ważnych wydarzeń). We wszystkich rozmowach starano się zaktywizować subiektywną perspektywę badanego. Scenariusz wywiadu w większości przypadków został użyty jako narzędzie raczej kierujące rozmową niż ją strukturalizujące.

stosowaną w badaniach. Natomiast rozmowy z ekspertami, obserwacja¹³, wykorzystanie dokumentów zastanych były źródłami komplementarnymi do techniki wywiadu scenariuszowego. Łączenie technik badawczych ma zawsze na celu wzmocnienie trafności zdobytych w badaniu danych.

Dobór owych metod jest właściwie zestawieniem trzech punktów widzenia: członków badanej społeczności, osób uczestniczących w życiu społeczności oraz badacza (obserwacja)¹⁴. Zastosowanie w badaniach empirycznych tej właśnie metody pozwala wskazać różnorodność indywidualnych reakcji oraz dostarcza danych na temat kształtowania życia ludzi pod wpływem istotnego przeobrażenia ogólnospołecznych i indywidualnych czynników. Umożliwia to zarazem uzyskanie znacznie obszerniejszych wypowiedzi, głębsze wniknięcie w naturę interesujących nas zjawisk.

Należy jeszcze kilka słów poświęcić ogólnej charakterystyce badań. Proces badawczy można podzielić na dwie fazy. Pierwsza faza polegała na zebraniu wstępnych informacji, wyborze odpowiednich społeczności lokalnych do badań, sprawdzeniu i doskonaleniu narzędzi badawczych – to okres lat 2007–2009. Druga faza koncentrowała się na gromadzeniu materiałów wywołanych i została zakończona latem 2011 roku.

Miejsca przeprowadzenia badań ustalono według **klucza narodowościowego**, z podziałem na trzy wsie zróżnicowane narodowościowo oraz najbliższe miasto jako miejsce migracji i wytworzonego tam zróżnicowania kulturowego mieszkańców. Wybierając miejscowości, kierowałam się procentowym udziałem interesujących nas grup, czyli: Ukraińców, Rosjan oraz Bułgarów jako najliczniejszych grup etnicznych zamieszkujących na badanym terenie. Liczba przeprowadzonych wywiadów wynosi sto, po dwadzieścia w miejscowościach.

---

¹³ Obserwacja w niniejszej pracy dotyczy sytuacji, kiedy badaczka wizytuje miejsca badań terenowych by zebrać dane. Tak rozumiana obserwacja dotyczy formalnych spotkań, a także wizyt mniej oficjalnych. Badaczka wykorzystywała każdą okazję, żeby zaobserwować zachowania uczestników przeprowadzanego badania, co pozwoliło na zapoznanie się z funkcjonowaniem tych społeczności i weryfikację formułowanych przez badanych przekonania co do elementów lokalnego systemu kultury.

¹⁴ Metodologia teorii ugruntowanej nie ogranicza się do zbierania jednego rodzaju danych. Analityk może skorzystać z różnego rodzaju materiałów, np. pochodzących z obserwacji, wywiadów, dokumentów itp., nie wykluczając danych statystycznych. Różne rodzaje danych pozwalają analitykowi na uzyskanie rozmaitych punktów widzenia, które pozwalają lepiej zrozumieć i opracować kategorie oraz ich własności (można tę procedurę zaliczyć do tzw. triangulacji technik i danych) (zob. Konecki 2000: 32).

wościach wiejskich oraz czterdzieści w mieście¹⁵. Liczba ekspertów lokalnych, z którymi przeprowadzono rozmowy, wynosi ogółem siedemnaście osób¹⁶.

Wywiady przeprowadzono kilkakrotnie na różnych etapach badań, co daje możliwość zaobserwowania pojawiania się nowych kwestii oraz śledzenia dynamiki niektórych wydarzeń mających miejsce w badanych społecznościach. Pierwszy termin badań był zaplanowany na sierpień–wrzesień 2010 roku (na ten czas przypada organizacja i przeprowadzenie Festiwalu Międzykulturowego „My – Ukraińcy” oraz okres obchodów uroczystości związanych z wyzwoleniem regionu (poszczególnych miejscowości) od wojsk niemieckich – Dzień Miasta/Wsi). Drugi termin był zaplanowany na grudzień 2010–styczeń 2011 roku (okres związany z obchodami świąt Bożego Narodzenia i Nowego Roku) oraz trzeci termin badań na kwiecień–maj 2011 roku (obchody świąt wielkanocnych oraz okres majowych świąt: Święto Pracy, Dzień Zwycięstwa). Ogólny czas pobytu w terenie wyniósł około trzech miesięcy.

* * *

Na zakończenie tych uwag wstępnych chciałabym podziękować osobom, których pomoc okazała się szczególnie przydatna w różnych fazach realizacji projektu badawczego oraz pisania niniejszej pracy.

Dziękuję Uniwersytetowi Pedagogicznemu im. KEN w Krakowie za pokrycie części kosztów tej publikacji. Słowa podziękowania za dofinansowanie kieruję pod adresem prof. Kazimierza Karolczaka i prof. Zdzisława Nogi.

---

¹⁵ W badaniach prowadzonych w społecznościach lokalnych często stosowanym i badaje najlepszym sposobem docierania do kolejnych osób jest posługiwanie się metodą tzw. kuli śniegowej (Babiński 2004: 183). Technika ta wymaga dobrej wiedzy o badanej populacji, umożliwiającej wejście w badaną zbiorowość i przeprowadzenie pogłębionych wywiadów z ludźmi należącymi do różnych warstw i kręgów w tej zbiorowości. W wyniku wywiadu uzyskuje się informacje o osobach, które są sąsiadami, przyjaciółmi lub znajomymi respondentów. Powstaje w ten sposób zbiór osób powiązanych (jak kula śniegowa) bezpośrednio lub pośrednio, przez wspólnych znajomych. Poznaje się tym samym naturalnie istniejące układy i powiązania. Dodatkowo, w niniejszych badaniach był to jedynie możliwy sposób na dotarcie do respondentów, zdobycie ich zaufania oraz zgody na realizację wywiadów.

¹⁶ Dodatkowo do badanego materiału dołączono rozmowy z przedstawicielami towarzystw mniejszości narodowych Berdiańska (sześć wywiadów pogłębionych), które dotyczyły m.in. funkcjonowania mniejszości narodowych, ich aktywności i pośrednio tożsamości narodowej. Wywiady przeprowadzono w kwietniu 2009 roku.

Osobne podziękowania składam dla prof. Dariusza Wojakowskiego za wsparcie mnie w trakcie realizacji i finalizacji projektu, a także za wieloletnią współpracę.

Serdecznie dziękuję moim recenzentom, prof. Andrzejowi Sadowskiemu i prof. Dariuszowi Niedźwiedzkiemu, którym zawdzięczam wiele cennych uwag przy redakcji tej publikacji.

Przeprowadzenie badań terenowych nie byłoby możliwe bez pomocy wielu życzliwych osób, m.in. ekspertów lokalnych badanych miejscowości: Jurjewki (w tym Bogorodickiego), Zelenowki, Berdiańska. Osobne podziękowania należą się ekspertom z Primorska. Dzięki nim udało się nawiązać kontakt z osobami badanymi oraz uzyskać informacje, które często pomijano w źródłach zastanych. Dziękuję również za cierpliwość i życzliwość osobom, które zgodziły się na udział w badaniach, często czasochłonnych.

Nie sposób wymienić tu wszystkie osoby, którym należą się szczerze podziękowania, m.in. za konstruktywne spotkania i ciekawe sugestie: prof. Siergiejowi Trojanowi, prof. Zbigniewowi Ryklowi, prof. Irenie Borowik.

Pragnę jeszcze podziękować moim Najbliższym – mężowi Jackowi i Rodzicom, a także polskim i ukraińskim przyjaciółom za wiarę we mnie, okazywaną cierpliwość i nieocenione wsparcie.

Alla Karnaukh
Kraków, luty 2015 roku